

Ана БОРЂЕВИЋ

ГРАЧАНИЦА У СТАРИМ ЗАПИСИМА И НАТПИСИМА И НАРОДНОЈ ПОЕЗИЈИ*

Апстракт: Рад је увод у шири пројекат осветљавања слике српских манастира као споменика културе на Косову и Метохији у поезији. Овде се приказује Грачаница у светлу записа и народне поезије као модел културе и национални светионик и прибежиште на примеру 17 записа и народних песама.

Кључне речи: Грачаница, поезија, култура, национална свест, песничка слика.

Овај животопис, својим наративним нервом, еластичношћу и разноликошћу композиција, својим груписањем маса, и често већ реалистичким посматрањем живота, стоји на правој висини чисте уметности.

Ђ. Бошковић

Увод. Мото чувеног српског архитекте прави је пут за нашу идеју да Грачаницу, као споменик архитектуре и сликарства који као инспирација живи и траје већ седам векова у души и бићу народа и српских песника осветлимо као суштинску слику и кључни симбол једне поезије. У тој поезији Грачаница је истовремено сакрални и световни споменик, односно извор снаге и доказницији, осетићете како вам дамари снажно бију пред остварењем лепоте као чисте уметности "ове најмистичније цркве нашег Сре-

* Рад је написан у оквиру пројекта Духовне појаве и стваралаштво српског народа на Косову и Метохији од XV до XX века (број 148020), који је одобрило и финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије

дњег Века" у којој се осећа "присуство божанства."¹

Модерна књижевна критика удаљена од позитивизма, осећа како један споменик културе и запремина у широкој скали значења бројних инспирација, тражи мултидисциплинарна истраживања и тумачења. Суочен са 81 текстом о Грачаници и из Грачанице у хронотопу, Зоран Глушчевић отвара феномен који смо означили као своју тему истраживања.

"Има нешто заиста задивљујуће у тим српским средњевековним задужбинама: и сама здања као архитектонске и уметничке творевине, она бескрајно префињена филигранизација у обликовању њихових профила и ентеријера, која се не растаче нити по тапа у безименом мноштву, већ је мноштво здања нагони на непрекидну и све чипкастију индивидуализацију облика тако да нема понављања нити копирања-свако здање је архитектонски, ликовни и мисаони свет за себе, део једне целине и целина за себе, личност у камену – не скамењени објект; она чудесно исплетена мрежа њихове географске и амбијенталне распрострањености, оно невероватно складно уклапање здања у природни оквир; они тајанствени путеви њиховог размештања и укрштања који опасују Космет и Метохију невидљивом мрежом магијских струја и благотворних утицаја, оно спокојство и мир усред актуалне буке, метежа и покушаја ремећења и затирања столетне средњовековне традиције – све то упућује да се ради о једном архитектонском комплексу чије значење и смисао далеко премашује своје архитектонске облике; овде је архитектура само знак, драгоцен знамен за једну историјску и културну традицију која ставља на пробу историјску зрелост целе једне нације."²

Мото упућује и на више уметности и посебно стил реалистичког посматрања живота и наративност као израз уметности. Споменик као такав у ученом духу архитектке изазива дивљење и сам постаје услов духовне и интелектуалне равнотеже и инспирација:

"Још из далека, чим је угледате у оном бокору зеленила, окружену јабланима са којима се такмичи у виткости и елега-

¹ Ђурђе Бошковић, *Грачаница*, Београд, Друштво пријатеља старина, Шб.г.Ћ (Популарна библиотека старина; св. 1), Београд, 19??, 3.

² Зоран Глушчевић, *Грачаничко повесмо од злата*, у: Ратко Поповић, *Страшни суд*, (Песници Грачаници), Јединство, Просвета, Приштина, Београд, 1989, 5.

давнашње жеље детињства и младости. Видети Грачаницу! При самој тој помисли читаве визије промицале су лудом брзином пред нашим зажареним очима. А сада, када јој се заиста приближавате, дах прошлости опиће ваша чула која ће вас на мах пренети у једно давно минуло доба дубоке мистике и безграничне побожности. Из далека ће се, испрва готово нечујно, приближавати коњски топот, који ће расти и јачати све више и више. Затим ће се у прозрачном, азурном ваздуху, постепено назирати нека фантастична, натприродна бића, која ће, што вам се више приближују, добијати све одређенији и јаснији облик. Поред вас ће минути читава поворка властеле, легендарних јунака и великодостојника са моћним сведржитељем свих земаља српских и поморских. Затим ће, уз тиху, једва чујну молитвену химну, наићи редови смиренних монаха, у црним ризама, тамним и тајанственим, док ће под небом, које ће погледима придржавати млади јеромонаси, делити благослове архиепископ самосталне народне цркве. Најзад, захватиће вас широки и моћни таласи побожнога народа, и ви ћете, и ако сте раније били можда и најокорелији атеиста, скрушено и са пуно вере помоћи за њима – ка Грачаници!"³

У духу песника народна црква Грачаница, такође, пулсира вековима⁴ као вредност и средиште националног, историјског, верског и митолошког бића. Све те слојеве модерни критичар је свео на симбол *Грачаничко повесмо од злата*.⁵

У светлу критичаревог тумачења апострофирамо два тежишта значења симбола повесмо од злата. Први се тиче карактера и услова инспирације везане за Грачаницу и поводом Грачанице као лепоте и сугерише исту генезу као и пример научника архитекте:

"То је духовно залеђе овог зборника лепоте речи посвећеног манастиру Грачаница. Мотив, тема или само име манастира

³ Ђ. Бошковић, н. д., 3-4.

⁴ Антологија Ратка Поповића, *Страшни суд*, Јединство, Просвета, Београд, Приштина, 1989. доноси у три дела 81 текст инспирисан Грачаницом: *Записи на зидовима и књигама манастира Грачаница* (17), *Грачаница као песничка инспирација новијег доба* (31) и *Фреска* (33) – и то је довољан узорак за нашу анализу и закључке.

⁵ То је наслов Предговора Зорана Гавриловића антологији Ратка Поповића, *Страшни суд*.

обрађени су у свим аспектима: и као директна тематска инспирација, и као културолошка ризница богата асоцијацијама и песничким референцама, сам објект или име манастира у стању је да подстакне невиђену поетску машту чије се дејство и поетски учинак, тако импресивни у највећем броју овде заступљених стихова, могу објаснити само дубоком, генском, готово бих рекао архетипском, свешћу о неизмерном културном, историјском, творачком и духовном значају и значењу Косова и Метохије за историјску егзистенцију српског народа. То зрачење које непрекидно траје речитије од свега говори да Косово мора остати оно што једино и може бити: средишни део српског националног бића и основни покретач његове историјске и духовне егзистенције."⁶

Друго значење се тиче стварности српског Средњег века и његовог значења за српску свеколику праксу, односно одговара на питање зашто траје "песничка митологија Косова" и шта она као традиција значи:

"То само говори колико је та духовна стварност нашег средњег века бивствујући и есенцијални покретач наше креативне уметничке праксе. Овде се на делу обавља оно чиме се потврђује прави смисао и дефиниција традиције; као културна способност да се непрекидно у нама оплођује традиционални ток подстичући културу напред и стално се у нама осавременујући, а да при том никад не изгуби свој духовни идентитет."⁷

Анализа. Сложену тему отварамо анализом записа на зидовима манастира, које су први забележили Љ. Стојановић и В. Р. Петковић. Записи на зидовима носе више информација о условима у којима се живело и радило и вертикалних идеја времена у којима се стварало, неголи што доносе уметничку пројекцију стварности средњег века. Јасно је да су вертикалне идеје идеје хришћанске религије. Ипак, у њима, осим вертикалних идеја, налазимо симболику која рефлектује и значења модерном човеку. Тако ктитор краљ Милутин⁸ у повељи манастиру Грачаница записује:

⁶ Зоран Глушчевић, н. д. 6-7.

⁷ Исто, 6.

⁸ Краљ Милутин, син Уроша Немањића, богат владалац, благ према сиротињи,

*И попе се на Гору Таворску
јер хтеде да ученицима својим покаже
светлост божанске славе своје. (11)⁹*

Та перспектива "са висине", означена у првом стиху, перспектива је преточена у симбол из које виде и доживљавају Грачаницу и модерни песници. Дух божанства, од којег смо кренули, обележен код Бошковића и Глушчевића, управо је тај дух који светли.

Други симбол означава процес стапања религиозне хришћанске свести са карактером постојаности и чврстине којом зрачи и свест о отпору злу и страдању. Такав је запис Анонима у минеју о Богородици:

*јер си ми ти једина нада и утврђење
и град неразорив роду хришћанскоме, (13)*

чиме се изражава свест која у једном види све и истовремено у свему види једно. Вера ствара и "нишчима покров неразорив". У знаку симболике, проистекле из религиозне свести као примарне, јесте и идеја из истоименог записа:

Пођимо на оно што нас чека. (15)

У тој лепези књиге су, такође, симбол вредности и знања па наведени Аноним записује:

*Слушајући пажљиво овакве мудрости светих књига,
Богом предану ми цркву хтедох испунити. (14)*

Књиге и дух стварања настају светим духом вођени и упућују средњовековног човека на подвиг – једна је од суштина поезије и поетике о Грачаници и записима који нису имали уметничку претензију. Симболика књига и духа стварања јасно егзи-

један од 18 светаца из лозе Немањића, владао је од 1281-1321. године. Манастир Грачаницу завршио је септембра 1321. године.

⁹ Сви наведени стихови су по антологији Ратка Поповића, *Страшни суд*, а у загради је број стране.

стира данас и изван онога што је био њихов религиозни или мистични оквир некада.¹⁰

У том смислу разуме се и *Предговор штампаном Октоиху* Никанора митрополита новобрдског (грачаничког) из 1539. године који смерно проповеда: "*Дођосмо из обиља књига (изабрасмо) ове душеспасне књиге које су насатвници мудрости и примирења к Богу и губитак туге и благодарења узрок*". Дух и идеја која је стварала Грачаницу, узвисујући се ка небу вредности и трајања-дух и идеја је која и сада сабира у манастиру и око њега највеће националне, верске и уметничке вредности српског народа.

С исходиштем у Богу као врховној вредности, Аноним 1570. године на свитку патријарха Макарија Соколовића налази "*и човекољубље неизрециво*". Феномен неизрецивог, касније именован као суштина поезије овде је означен као *човекољубље неизрециво* и претходи му "*милост безмерна*", што из перспективе данашњег тумачења поезије постаје много сложенији феномен. Реч је, наравно, о хуманизму и искушењу модерног и отуђеног човека и цивилизације коју ствара.

"Човекољубље неизрециво" је вредност и налази се наспрам стварања као вредности чију је вертикалу именовано Аноним 1570. године на фреско натпису на улазу у цркву: "

*У цркви стојећи у слави твојој,
На небесима стојимо, чини нам се.
Богородице двери....
Отвори нам двери милости твоје! (18)*

Стајати на небесима, уношењем личне и колективне ноте доживљаја, *чини нам се*, наравно увезано је у контекст вере и религиозних осећања, али се да промишљати на нов начин. Као такав запис афирмише своју уметничку суштину.

Шта је Грачаница у српској историји, култури и поезији, суштински сведочи запис Христофора монаха, на зиду у припрати из 1680. године. Сведен на вест, како би се рекло у теорији новинарства: "*Нека се зна кад погине поп Величко 1670. године, ,*

¹⁰ Патријарх Пајсије 1642. године у истом смислу пише: „Ову свету књигу, која се зове четвороглав јеванђеље (...) нађох у Келији шашковачкој без записа, и наредих (...) да припада цркви Грачаници липљанској“. (20)

усечен би од Агарена проклетих на Пољу Косову", он ипак зрачи уметничком поруком апострофираном најпре идејом *нека се знаа* потом и стилистиком израза у којем доминирају сликовитост (*усечен би*) и стилска фигура инверзија (*од Агарена проклетих на пољу Косову*).

Сродан и сложенији је други Христофоров *Запис на зиду манастира из 1762-1772 о пропадању Грачанице*. Апострофирана је у њему лична драма лирског јунака као сведока:

*Плачем и ридам
кад видим пропадање ове цркве! (25)*

која се преводи на колективну драму и маркира историјско време:

*О, тешко нама
у време оно
у царству аграјанском!, (25)*

при чему историјско обележавање и датирање *Записа* има уметничку функцију и сведочи драму ропства као понижења: „1762, јуна 1. дана. И опет – и 1772.“

На ауторске записе монаха искушеника наслања се и народна поезија у којој Грачаница, као и сви други храмови српски, светли као *бела црква*. Њена историја и значај, укључујући и 21. век, у којем манастири најјаче бране српска права на Косову и Метохији осветљени су у епској песми која отвара питање:

*Куд се ђеде цар-Немање благо,
Седам кула гроша и дуката?*

Антологија Ратка Поповића, *Страшни суд*, доноси три карактеристичне песме у којима народни певач саопштава став и пресек народног духа према Грачаници.

Бранислав Нушић (1864-1938), српски конзул на Косову, подвижник који је урадио националне пројекте за ослобођење, и као записивач народног стваралаштва, златне ризнице српског духа и националног бића, оставља записану у народу песму *Висока јела до неба* у којој функционише познат модел српске народне поезије и истиче се слика манастирског здања као среди-

шњи симбол.

*Што ми је јела висока,
То мије црква Грачанка!
Што су ми гране до земље,
То ми је кубе на цркву!
Што су ми листи широки,
То су ми књиге попове!
Што ми цвеће црвено,
То ми је причес у цркву!
Што су ми пчеле попале,
То ми је сабор пред цркву!(26)*

Сродног значења и идејно симболичког усмерења је и варијанта песме *То ми је црква Грачанка*, коју је записао Јанићије Поповић (1883-1951). Њена дијалoшка форма, као и у Нушићевом Запису окончава се стиховима:

*Што су ми пчеле попале,
То ми је народ пред црквом! (27)*

Једина знаковна разлика јесте у замени знака сабор знаком народ.

Ако се погледа историјска улога Грачанице видеће се да стилска диференцијација није случајна. Ј. Поповић пише: Манастир слави Велику *Госпођу*, 15. августа по старом или 28. по новом календару. Народ тај дан зове "*Госпођиндан*".

Раније, док се било у ропству под Турцима, тај дан је био најрадоснији дан потлачених Срба. Тога дана не само што се цело Косово слегне на "сабор", него су долазили чак из Пећи, Ђаковице, Призрена, Сиринићске Жупе а нарочито из "Мораве" - Гилана и околине.

Ови из далека долазили су на два-три дана пре и одлазили после сабора. Сељаци из околних села долазили су у вече, или рано изјутра. Све зграде су бивале увек препуне, а у дворишту се није могло мимоићи од кола и гостију, чак и улица око манастира бивала притиснута колима око којих се ложила ватра, подгрејавало "мезе" за ракију, кувала кафа за познанике и "претеље".

Манастир је свима гостима давао ручак и вечеру, и појио их ракијом и вином. Трошкови су бивали велики, али народни прилог од тога дана, не само што је поклапао те трошкове, него је остајао и леп сувишак за даље манастирске потребе.

Тај прилог је био двојак: у новцу, који се полагао на икону св. Богородице, и у *стоци* и *житу*, који се тога дана само бележило у тевтер а скупљало се: жито – на гувну (кад се врше), а стока – у пролеће, одмах после Ђурђевдана.

На Косову ни једна црква није више имала свој "сабор", те се овај дан у толико радосније очекивао. На сабору се пред исколаним очима турске полиције, жандармерије и обесних наоружаних Арнаута, који су се кроз густу масу гостију накомострено пробијали и сваки кут завиривали – певало, и то само безазлене песме и играло уз бубањ, жеманета, трумпета, кларинете, свирајке и дудуке; а, иза њихових леђа – поверљиво се шапутало о нади скорог *ослобођења!* Одлазак са сабора је пропраћан једним крстом на челу и молитвом у себи: "*Лена св. Богородицо, избави нас!...*"¹¹

За нашу анализу индикативна је и народна песма *У цркву су три анђела*, коју је записао Владимир Бован (1928), највреднији сакупљач народне књижевности Срба на Косову и Метохији. Од једанаест стихова целине наводимо последњих шест:

*Што се бели тамо доле,
да л' је пена, да л' калпена?
Није пена нит' калпена,
но се бели бела црква
бела црква Грачаница,
у цркву су три анђела. (28)*

И изван матрице народног језика и симболике коју та матрица чува *бела црква Грачаница* јесте ознака свих вредности и вере у слободу и избављење. *Три анђела* у њој, као прибежишту, такође, излазе из оквира религиозне свести.

Закључак. Грачаница, народна црква, саграђена на темељима поручене светиње Успенија свете Богородице, усред поља Ко-

¹¹ Јанићије Поповић, *Грачаница*, Млада Србија, Београд, 1927, 52-53.

сова, у српско-византијском стилу, димензија 13,10×15,28 метара, од мермера и црвене опеке, величанствено здање споља изнутра, с разлогом изазива дивљење и импресију свих који је виде и доживе.

Стари записи и натписи њених зидова, као сведока мученика, увод су у трајно надахнуће које она ствара у стваралачком бићу српскога народа. Јер, манастир је био, како сведоче записи, не само будни чувар вере, већ и стедиште просвете и културе. У њему су се преписивале књиге, ширила писменост, а 1539. штампар Димитрије штампао је *Октоих*.

Зато што је за себе и по себи лепота, манастир зрачи и живи уметничким духом. Као таква Грачаница и њена лепота, тема су и инспирација и народне песникиње каква је Десанка Максимовић.

Цитирана дела

- Бошковић: 19??. Ђурђе Бошковић, *Грачаница*, Друштво пријатеља старина, [б.г.] Популарна библиотека старина; св. 1), Београд.
- Глушчевић 1989: Зоран Глушчевић, *Грачаничко повесмо од злата*, у: Ратко Поповић, *Страшни суд*, Јединство, Просвета, Приштина, Београд.
- Поповић 1927: Јанићије Поповић, *Грачаница*, Млада Србија, Београд.
- Поповић 1989: Ратко Поповић, *Страшни суд*, Јединство, Просвета, Приштина, Београд.

Литература

- Аристотел 1987: *О песничкој уметности*, превео Милош Ђурић, Завод за издавање уџбеника и наставна средства, Београд.
- Брија 1997: Јован Брија, Речник православне теологије, Богословски факултет, СПЦ, Београд.
- Диркем 1982: Емил Диркем, *Елементарни облици религијског живота*, Просвета, Београд.

Милосављевић 1997: Петар Милосављевић, *Теорија књижевности*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Милосављевић 1996: Петар Милосављевић, *Систем српске књижевности*, Народна и универзитетска библиотека Приштина, Приштина.

Трифуновић 1990: Ђорђе Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних појмова*, Нолит Београд.

Ђурчић 1988: Слободан Ђурчић, *Грачаница* (историја и архитектура), Јединство, Просвета, Приштина, Београд.

Ana Đorđević

Gračanica in Old Records, Inscriptions and Folk-Songs

Summary

This paper is the introduction into the larger project of the image illumination of the Serbian monasteries as cultural monuments in Kosovo and Metohija in poetry. Gračanica is here presented in the light of the record and folk poetry as the pattern of the culture and national lighting house and resort in the example of 17 records of folk-songs.

The analysis shows that the image of Gračanica in records and folk-songs represents the one of the being and spirit of Serbian people and exceeds a religious frame to which it was resolved in any way. It has specially been expressed in the artistic poetry and image of numerous Serbian modern poets.